

Elżbieta Koniusz

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce

O niektórych nazwach ubiorów (stroju) w *Słowniku gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* Józefy Kobylińskiej i *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza

Słowa kluczowe: leksykografia gwarowa, Józefa Kobylińska, Jan Karłowicz, nazwy ubrań**Keywords:** dialectal lexicography, Józefa Kobylińska, Jan Karłowicz, garment names

Wprowadzenie. Autorka *Słownika gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* we wdzięcznym wspomnieniu dawnej studentki

Z Dostojną Jubilatką łączą mnie długie lata znajomości, a także serdecznej przyjaźni. Panią Profesor Józefę Kobylińską poznałam w 1972 roku jeszcze jako studentka dwuletnich zaocznych polonistycznych studiów magisterskich w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie. Uczestniczyłam w prowadzonym przez nią seminarium magisterskim w zakresie językoznawstwa. Większość tego seminarium stanowili absolwenci Wyższej Szkoły Nauczycielskiej w Kielcach. Podziwialiśmy (prawie wszyscy czynni nauczyciele) talent dydaktyczny wówczas jeszcze Pani Docent, doskonałe przygotowanie merytoryczne, a także – co warto przypomnieć – jej urodę i elegancję. Dobrze pamiętam, że byłam pierwszym wypromowanym przez nią magistrem, a napisana i obroniona praca dotyczyła pozycji zakończeń form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego w różnych odmianach polszczyzny ogólnej II połowy XX stulecia na tle genezy i rozwoju na przestrzeni wieków.

Z inicjatywy Pani Profesor zostałam doktorantką Docenta Jana Zaleskiego, nadal jednak utrzymywałyśmy żywe kontakty, bo mój naukowy rozwój był cały czas związany z tą samą Uczelnią – wówczas WSP, następnie Akademią Pedagogiczną (obecnie Uniwersytet Pedagogiczny), a Profesor Kobylińska miała bardzo życzliwy, koleżeński wprost, stosunek do początkujących pracowników nauki. Interesowałam się też osiągnięciami badawczymi i dorobkiem naukowym Pani Profesor, od której otrzymywałam jej kolejne prace z dedykacjami. Z bogatych doświadczeń badawczych i dokonań naukowych ich Autorki czerpałam inspiracje do własnych dociekań badawczych, stanowiły też często przedmiot konfrontacji. Było to możliwe, a nawet wskazane ze względu na pewne podobieństwa w zakresie tematów prac badawczych: elementów dialektalnych (regionalnych) i ich autentyczności w języku utworów pisarzy – Władysława Orkana – gorczańskiego krajana Pani Profesor, któremu

poświęciła publikacje zwarte i liczne artykuły¹, oraz Józefa I. Kraszewskiego, pisarza Kresów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, którego powieści i listy stały się z kolei przedmiotem moich badań², a następnie w zakresie gwarowego (regionalnego) słownictwa. Co prawda podstawa materiałowa naszych dociekań badawczych była tutaj inna, pochodziła też z innych geograficznie obszarów, ale materiał lek-sykalny do konfrontacji w pracach Pani Profesor stanowił często *Słownik gwar polskich* (SGP) Jana Karłowicza, który był przedmiotem moich badań przez wiele lat³.

¹ Gwarze w utworach Władysława Orkana (fonetyce, morfologii i słownictwu), autentyczności jego stylizacji Prof. J. Kobylińska poświęciła dwie publikacje zwarte i kilkanaście artykułów. Zob. Bibliografia prac prof. dr hab. Józefy Kobylińskiej, opracowana przez Macieja Mączyńskiego w „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” I, 2002, s. 9–15, tomie ofiarowanym Jej w 50-lecie pracy naukowej. Zob. też bibliografie zawarte w jej książkach, z których najpełniejsza znajduje się w: *Studia nad językiem ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804*, Kraków 2013, s. 504–506.

² Elementy charakterystyczne dla polszczyzny Kresów wschodnich w utworach i listach tego pisarza, a także ich rola w języku tych tekstów zostały omówione m.in. w następujących moich publikacjach: *Studia nad językiem Józefa Ignacego Kraszewskiego*, cz. I: *Elementy kresowe w powieściach i listach okresu wołyńskiego*, Kielce 1992; *Kresowe elementy leksykalne i semantyczne w języku powieści ludowych J.I. Kraszewskiego*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. II, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 127–138; *Wpływy ruskie w języku powieści ludowych J.I. Kraszewskiego*, „Język Polski” LXIV, 1984, z. 1–2, s. 40–51; *Dialektyzacja w powieściach ludowych J.I. Kraszewskiego*, [w:] *Dialektologia, onomastyka, stylistyka. Materiały z sesji naukowej w 80-lecie urodzin prof. dra Eugeniusza Pawłowskiego*, Kraków 1985, s. 85–95; *Z problematyki badań kresowych cech językowych w utworach J.I. Kraszewskiego*, [w:] *Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, red. I. Bajerowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 65–75; *Elementy kresowe w języku „Listów do rodziny 1820–1863” J.I. Kraszewskiego*, [w:] *Nad twórczością Józefa Ignacego Kraszewskiego. Studia*, red. H. Bursztyńska, Kraków 1993, s. 93–109; *Literackie świadectwo kontaktów językowych na Kresach południowo-wschodnich w twórczości Józefa I. Kraszewskiego*, [w:] *Od strony Kresów. Studia i szkice*, cz. III, red. H. Bursztyńska, Kraków 2005, s. 42–52 i in.

³ Temu dziełu leksykograficznemu J. Karłowicza poświęciłam publikację zwartą *Polshczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce 2001 oraz kilkanaście artykułów, zob. np.: *Polshczyzna wileńska w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku, 14–17 IX 1994 r.*, t. III: *Polshczyzna kresowa*, red. E. Feliksiak, B. Nowowiejski, Białystok 1996, s. 125–141; *O polsko-białoruskich zbieżnościach leksykalno-semantycznych udokumentowanych w słownikach gwarowych: Jana Karłowicza oraz północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza (na wybranych przykładach)*, [w:] *Studia linguistica in honorem Stanisłai Stachowski*, red. E. Mańczak-Wohlfeld, Kraków 2000, s. 6–71; *Interferencja kulturowa i językowa na pograniczu litewsko-polsko-białoruskim w świetle materiałów „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej Białystok-Supraśl, 27–29 maja 2002*, red. Z. Abramowicz, „Studia Slawistyczne” nr 3, 2002, s. 154–158; *Wyrazy Mickiewiczowskie w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” I, 2002, s. 129–142; *Materiały księdza Władysława Siarkowskiego w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, [w:] *W kręgu dialektów i folkloru*, red. S. Cygan, Kielce 2007, s. 107–119; *Wyrazy ekspresywne z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” IV, 2008, s. 183–190; *O genezie i źródłach „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza raz jeszcze*, [w:] *Język w środowisku wiejskim*, t. I: *W 110. rocznicę urodzin Profesora Eugeniusza Pawłowskiego*, Kraków 2014, s. 139–149, i in. Zob. *Bibliografia prac naukowych Prof. Elżbiety Koniusz*, zawarta [w:] *W przestrzeni języka. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Koniusz z okazji Jej Jubileuszu*, Kielce 2012, s. 25–32.

Autorka *Słownika gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* (SGG) doskonale znała źródła i zawartość SGP, o czym niejednokrotnie miałam okazję się przekonać⁴.

Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej) – jego źródła i zawartość w ocenie Autorki i recenzentów

Publikacje poświęcone w całości lub w pewnym zakresie słownictwu rodzinnych stron Profesor Kobylińskiej stanowią znaczącą część jej bogatego dorobku naukowego. Materiał leksykalno-semantyczny Autorka gromadziła przez wiele lat, dokonując eksploracji terenowej, ekscerpacji źródeł pisanych, a także wydobywając go z własnej pamięci⁵. Analizowała i opisywała ten materiał na różnych płaszczyznach. Słownictwo utworów Władysława Orkana opracowała przede wszystkim na podstawie założeń etnolingwistyki kognitywnej, dokonując jego analizy w kontekście konwencji kulturowych i aksjologii etnicznej (Kobylińska 1997), co przed laty podkreślał Prof. Leszek Bednarczuk w dedykowanym jej z okazji 50-lecia pracy naukowej tomie „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*” I we wstępnym artykule *Droga życiowa i naukowa Prof. Józefy Kobylińskiej*, s. 5–8. Materiał leksykalny wyekscerpowany z Ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka – zażytku będącego ważnym świadectwem języka regionalnego, prawniczego i prawnego (z lat 1513–1804) – poddała skrupulatnej analizie w obszernej monografii *Studia nad językiem ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804* (Kobylińska 2013) w obrębie piętnastu pól wyrazowych, uwzględniając nazwy z zakresu kultury materialnej i duchowej mieszkańców tej ziemi, ich obyczajowości, stosunków międzyludzkich, przyjętych norm postępowania zawartych w obowiązującym prawie lub obyczajach i stosowanych kar za ich przekroczenie.

Najobszerniejszy jednak zbiór słownictwa gwarowego i regionalnego swojej rodzinnej ziemi zamieściła w odrębnej publikacji *Słownika gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, wydanej w 2001 roku w Wydawnictwie Naukowym Akademii Pedagogicznej w Krakowie. We wstępnej części *Słownika* Autorka dokładnie zlokalizowała obszar zamieszkiwany przez Zagórzan – górali gorczańskich, z którego pochodzi zebrany przez nią materiał leksykalno-semantyczny (s. VII–VIII). Określiła też wyraźnie cel, jaki przyświecał jej w podjęciu zadania w zakresie leksykografii gwarowej. W części zatytułowanej *Opracowanie słownika* napisała: „Przedstawiając słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej), uważam, iż przyczyni się on do poznania samej gwary, jak również ułatwi zrozumienie tekstów piewcy tej krainy – Władysława Orkana” (s. XX). Słownik zawiera przeszło 10 000 haseł, ponadto podhasła i związki wyrazowe, jest to więc duży słownik regionalny, obejmujący

⁴ O doskonałej znajomości źródeł *Słownika gwar polskich* Karłowicza przekonałam się m.in. w czasie Ogólnopolskiej Konferencji Dialektologicznej *Język w środowisku wiejskim. W 110. rocznicę urodzin Profesora Eugeniusza Pawłowskiego*, zorganizowanej przez IFP Uniwersytetu Pedagogicznego w 2013 r. w Krakowie. Niektóre z tych źródeł Prof. Kobylińska cytowała z pamięci.

⁵ Píše o tym sama Autorka *Słownika gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* we Wstępie do tej publikacji, zob. zwłaszcza s. XX–XXI. Pierwszy jej artykuł poświęcony słownictwu górali gorczańskich *Słownictwo powieści „Komornicy” Władysława Orkana odbiciem życia górali gorczańskich*, „Rocz. Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 152, „Prace Językoznawcze” VII, s. 271–282, ukazał się w 1992 r.

„leksykę końca XIX wieku i wieku XX od W. Orkana, E. Klicha po lata współczesne” (s. XXI), a więc z okresu 100 lat. Materiał w nim pomieszczony pochodzi – jak wyjaśnia Autorka – z różnych źródeł:

- materiał leksykalno-semantyczny pozyskany podczas eksploracji terenowej od informatorów z różnych wsi, którzy wówczas jeszcze znali realia i słownictwo gwarowe;
- zasoby zawarte w *Słownikach wyrazów gwarowych* w poszczególnych tomach *Dzieł* W. Orkana wydanych pod red. Stanisława Pigionia oraz słownictwo wyekscerpowane przez Autorkę SGG z utworów tegoż pisarza;
- materiał leksykalno-semantyczny zawarty w innych słownikach gwarowych z terenu Gorców;
- teksty gwarowe i dostępne materiały etnograficzne związane z tymi obszarami;
- gwara regionu i jej słownictwo utrwalone w pamięci samej Autorki (urodzonej w Mszanie Dolnej i związanej z tym regionem przez całe lata).

Jak Autorka ocenia podstawę materiałową słownika i wyniki swojej nad nim pracy? Już we wstępnej części *Słownika* napisała:

Autorka zdaje sobie sprawę z faktu, iż słownik ten nie jest pełny i nie jest doskonały, co wynika z wielu przyczyn, m.in. z faktu, iż jest to samodzielna praca jednej osoby. Należy tu również wspomnieć o trudnościach w dotarciu do informatorów znających realia i słownictwo gwarowe. W wielu przypadkach autorka nie bez trudu ustaliła znaczenia leksemów [...] (s. XX).

A w opublikowanym rok później artykule *Z doświadczeń w pracy nad „Słownikiem gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)”* tak uzupełniła swoją wypowiedź:

Zbieracz materiału gwarowego napotyka dziś [w II poł. XX w. – E. K.] na ogromne trudności [...]. Skąd wynikają te trudności? [...] Jeśli [...] idzie o słownictwo, to jego zanik łączy się zarówno z wymieraniem pokolenia, które znało dobrze gwara i posługiwało się nią, jak również, przede wszystkim, przyczyniają się do tego przeobrażenia i zmiany w kulturze materialnej wsi – zanik wielu desygnatów, a wraz z nimi nazw gwarowych. [...] Jeśli idzie o zaprezentowaną pracę – dodaje Autorka – to jestem o tyle w korzystnej sytuacji, że sama znam to słownictwo, znam w zasadzie wszystko, co dotyczy kultury materialnej i duchowej tego regionu [...]. Mogę więc w przypadkach wątpliwych odwoływać się do własnej kompetencji (Kobylińska 2002: 103).

Wypowiedź ta wskazuje nie tylko na trudności, jakie stoją współcześnie przed badaczem leksyki gwarowej, ale też uwiarygodnia zawarty w SGG materiał leksykalny i podane przez jego Autorkę znaczenia.

Profesor Marian Kucala, autor recenzji wydawniczej, której fragment Wydawnictwo zamieściło na 4. stronie okładki, podkreślił m.in. obszerność tego zbioru leksykalnego, ponad 10 000 haseł, „z tego około trzy czwarte to wyrazy i wyrażenia interesujące, ważne dla geografii językowej”, i pożyteczność tego dużego słownika regionalnego dla leksykografii gwarowej. W 2002 roku dr Stanisław Cygan, recenzując *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, pisał:

Dobrze się stało, że autorka pozwoliła ocalić od zapomnienia wiele ginących, „gasnących” bezpowrotnie słów. [...] Bezsprzeczną wartością tego jednego z większych słowni-

ków regionalnych jest notacja wyrazów starszych (archaizmów), charakterystycznych dla reprezentantów nieobecnego bądź najstarszego pokolenia oraz ich nowszych odpowiedników. [...] *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* Józefy Kobylińskiej jest cennym opracowaniem leksykograficznym, stanowi bowiem językową sumę wiedzy o regionie gorczańskim, kulturze materialnej, duchowej oraz społecznej jego mieszkańców (Cygan 2002: 157–158).

Na bogactwo materiału leksykalnego w tym *Słowniku* profesjonalnie opracowanego „przez językoznawcę-autochtona [...], znaną badaczkę gwary zagórzańskiej”, zwróciła również uwagę prof. Halina Karaś, dokonując oceny SGG w swojej książce *Polska leksykografia gwarowa* (Warszawa 2011). „Cenne jest tutaj – podkreślała – uwzględnienie warstwy leksyki starszej, czasami już całkowicie archaicznej, znanej tylko z utworów Orkana, wycofującej się, pozostającej jeszcze niekiedy w biernym zasobie słownikowym Zagórzan” (Karaś 2011: 347). Dodała też, że słownik zyskałby na wartości, gdyby Autorka zdecydowała się na przytaczania wszędzie dokumentacji przykładowej (por. s. 348).

Autorka *Słownika* w swoim założeniu przyjęła jednak, że konteksty będą podawane tylko wówczas, gdy wymaga tego zrozumienie wyrazu (s. XXII).

3. *Baja, katanka* (||*katana*) i *łoktuszka* (||*foktusza*) w SGG i SGP

Jak już było powiedziane, celem Autorki SGG było przede wszystkim zebranie, utrwalenie i objaśnienie pod względem semantycznym możliwie najbogatszego materiału leksykalnego, charakterystycznego dla określonego obszaru gwarowego – terenu Gorców. Ale – jak sama pisze we wstępnej części (*Opracowanie słownika*, s. XX), „w słowniku znalazło się również wiele wyrazów o charakterze regionalnym (małopolskim)”, także „dialektyzmy o szerszym zasięgu terytorialnym [...], a nawet wyrazy potoczne” ib. W hasłach słownikowych Autorka zrezygnowała jednak z ich wyróżnienia w postaci odrębnych kwalifikatorów w rodzaju: regionalny, ogólnogwarowy czy potoczny, co niewątpliwie nie wchodziło w zakres przyjętego przez nią opisu zebranego słownictwa. Dała więc badaczom bogaty materiał do różnego rodzaju konfrontacji, m.in. ze SGP Karłowicza, w którym zgromadzony materiał leksykalno-semantyczny pochodzi ze źródeł chronologicznie wcześniejszych, XIX-wiecznych, przeważnie z II poł. XIX stulecia, z różnych geograficznie obszarów (Koniusz 1997: 115–123; 2001: 14–28, 39–62; 2014: 139–148), w tym z „Małopolski górskiej” (Karaś 2011: 95).

Przedmiotem analizy i opisu będą tu wybrane wyrazy: *baja, katanka* (||*katana*) i *łoktuszka* (||*foktusza*), spośród dość licznej (zwłaszcza w SGP) grupy leksyki o obcej proveniencji:

- porównanie ich znaczenia (znaczeń) w obu źródłach, czy i w jakim zakresie różnią się semantycznie, co pozwoli ustalić, czy na różnych obszarach, zwłaszcza w gwarze Zagórzan, są dialektyzmami semantycznymi;
- zbadanie na podstawie dokumentacji SGP, jak funkcjonowały one wcześniej, w II poł. XIX wieku – na jakich obszarach występowały, a więc, jakie miały zasięgi geograficzne, jak obszerna jest ich ilustracja tekstowa;

- ustalenie, które z nich były leksykalnymi dialektyzmami (regionalizmami) małopolskimi, które wyrazami ogólnogwarowymi, czy trafiły też do słownictwa języka ogólnego;
- określenie ich proveniencji według Aleksandra Brücknera (SE Brück.) i Franciszka Sławskiego (SE Sław.).

Wyraz **baja**, -e (M. l.mn.) występuje w SGG w znaczeniu 'okrycie męskie z brązowego sukna, krótkie, nie zdobione' s. 3. W SGP I 36 hasło **baja** ma trzy znaczenia: 1. '[ubiór kobiecy] składający się z kilku „spódników” – spodni nałożonych na siebie, uszytych z barchanu⁶ lub flaneli': „(Kobiety noszą) kilka spódników na siebie... spodni, zwany 'baja', z barchanu, lub flaneli”, za Kolbergiem z Poznańskiego; 2. 'gruby wełniany surdut' (z mowy pisarzowickiej, z powiatu bialskiego, za Wł. Kosińskim, bez dokumentacji przykładowej) zbliżone do znaczenia podanego w SGG, ale nietożsame; 3. 'włos na materii, szczególnie na barchecie', za J. Świątkiem („Lud Nadrabski” – od Gdowa po Bochnię). SGP notuje też odmiankę *baj* w znaczeniach: 1. 'materiał, z którego szyje się ciepłe spodnice': „Kobiety wkładają... ciepłą spódnicę z 'baju””, z Malborskiego ib. 36–37, i 2. 'rodzaj materii wełnianej' za Ramułem (z jęz. pomorskiego). Na tym tle znaczenie podane w SGG jest dialektyzmem semantycznym.

Trzeba dodać, że wyraz odnotowuje *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SJPD) I 298 w formie *baja*, ale tylko w znaczeniu 'gruba, miękka, puszysta tkanina bawełniana lub wełniana' (dokumentacja z *Popiołu i diamentu* J. Andrzejewskiego i *Pamiętników* K. Chłędowskiego (1843–1880), odwołuje się też do Lindego). U Brücknera *baja* i odmianka *bajówka* w znaczeniu 'spodnica', 'rodzaj sukna' ze wskazaniem na źródło niemieckie: *Baje*; europejskie (SE Brück. 12). Znaczenie 'spodnica' odnosi się zapewne do formy *bajówka*, SE Sław. nie notuje.

Katanka jest w SGG odrębnym hasłem i nie posiada żadnej odmianki ani kwalifikatora. Występuje tu w znaczeniu 'wierzchnie kobiece odzienie, bluzka' ib. 56.

W SGP *katanka* to wariant słowotwórczy w dość obszernym artykule z wyrazem hasłowym **katana** II 323. Obie formy mają po kilka znaczeń i liczne poświadczenia: 1. 'kaftan półdługi, po kolana sięgający, zwykle sukieny [...] lubo i suknia wierzchnia często to miano nosi', za Kolbergiem z Poznańskiego, jako nazwa sukni wierzchniej potwierdzona z okolic Leszna; 2. 'krótka [kobieca] suknia wierzchnia: „Wziąłem po pani matce krótką kataną” („Przyjaciół ludu”, Leszno); 3. 'surducisko' z Chełmińskiego (za Pobłockim); 4. 'wierzchni ubiór kobiecy z sukna, wutowany, noszony w zimie' z Tarnobrzemeskiego; 5. 'suknia podszyta futrem' z okolic Pińczowa (za Siarkowskim); 6. 'ubranko na dziecko', od Domaniewic w Łowickim; *katanka* 1. 'wierzchnie okrycie wieśniaka, krótkie, czerwone, obszywane sznurem granatowym: „Wieśniak nosi katanę czerwoną krótką, obszywaną sznurem granatowym” z Sieradzkiego; 2. 'suknie wierzchnie kroju im właściwego, taśmami albo sznurkiem obszywane', za Kolbergiem z Lubelskiego; 3. 'kurtka, kaftan', za Glogerem z Tykocińskiego; 4. 'kaftan, kaftanik', z Litwy (ustnie); 5. 'kacabaja ('wutowany kaftan kobiecy', zob. hasło **kacabaj** ib. 285) wkładana na gorset w jesieni i zimie', za Świątkiem znad Raby (od Gdowa po Bochnię); 6. 'owad, biedronka', z okolic Kielc (za Siarkowskim).

⁶ Według SJPD I 348 *barchan* 'tkanina lniano-bawełniana, włochata'. W SGP I 50 *barchan* i *barchet* są synonimami.

Jak wynika z przytoczonej wyżej dokumentacji, w czasach Karłowicza (II poł. XIX w.) obie odmianki były żywotne na różnych geograficznych obszarach i chociaż komentarze znaczeniowe różnią się nie tylko dokładnością opisu desygnatu, są przeważnie nazwami części stroju (ubioru) kobiecego i męskiego ludowego (chłopskiego). Oznaczają jednak różne jego elementy, kryją się pod nimi różne desygnaty: kaftan, kaftanik, kurtka, surducisko, różnego rodzaju suknie kobiece (krótkie, z sukna, watowane, podszyte futrem) i męskie, a także ubranko dla dziecka. Na tym tle zdecydowanie wyróżnia się znaczenie odmianki *katanka* jako nazwy ‘owada, biedronki’, niezwiązane z ubiorem.

Katanka jako nazwa bluzki w SGG jest dialektyzmem semantycznym, podobnie jak niektóre znaczenia *katany* i *katanki* notowane w SGP z innych regionów, obie zaś jednostki leksykalne poświadczane u Karłowicza z różnych obszarów geograficznych są ogólnogwarowe.

Podkreślić należy, że obie formy weszły do zasobów leksykalnych języka ogólnego. Odnotowuje je SJPD III 613–614, bez żadnych kwalifikatorów; przy *katanie* odsyła do *katanka* ‘część stroju ludowego (albo dawnego): kaftan, kurtka, bluza; w XVIII wieku krótka siermięga, kurtka używana przez żołnierzy obcego autoramentu’, cytuje *Noce i dnie* Dąbrowskiej, lwowski „Dziennik Literacki” i *Pana Tadeusza*. Brückner (SE 222) wywodzi z węgierskiego *katona* ‘żołnierz’ (w XVI w.); *katanka* ‘kurtka’, od nazwy żołnierzy noszących taką ib., według SE Sław. II 100 **katanka** ‘rodzaj kaftana, kurtki’ przestarz., dial. także *katana*, z częstym w nazwach ubiorów przyr. *-ka* od dobrze zaświadczonego w XVII–XVIII wieku *katan*, *katana* ‘żołnierz, wiarus’ z węgierskiego *katona* ‘żołnierz’.

Hasło **łoktuszka** (w gwarze gorczańskiej <*łoktuska*>) ma w SGG 75 znaczenie ‘lniana chustka na plecę dla kobiet’ określone jako dawne. Komentarz zawierający dokładny opis desygnatu kryjącego się pod tą nazwą, wzbogacony o elementy kulturowe, znajdziemy w innej, przywoływanej już, pracy Autorki *Studia nad językiem ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804*, w której czytamy:

Trzeba [...] natomiast powiedzieć o typowo chłopskim okryciu Zagórzanek, jakim była **łoktuszka** <*łoktuska*> ‘rodzaj płachty, chusty z cienkiego płótna lnianego’ [...]. Ozdobą jej była mereżka [...] łącząca dwa wąskie płaty płótna. Zarówno łoktuszkę, jak i **obrus** <*łobrus*> (‘chusta z płótna tkanego w deseń’) kobiety narzucały na plecę (Kobylińska 2013: 32).

Jednocześnie Autorka przestrzega, aby łoktuszki nie mylić z **łoktuszą** <*łoktusa*> ‘prześcieradło’. **Łoktusza** ‘duża płachta lniana; prześcieradło z lnianego płótna’ występuje też jako odrębne hasło w SGG 75.

Tymczasem w SGP III 75 wyrazem hasłowym jest tylko **łoktusza**, która w obszernym artykule ma kilka odmianek fonetycznych: *łoktusa*, *łochtusza*, *oktusza* i *łoktura* (odmianka budząca wątpliwości Karłowicza⁷), oraz wariant słowotwórczy

⁷ Formę łoktura przypisuje Karłowicz niedokładnemu odczytaniu rękopisu przez wydawcę pracy L. Delavaux, *Górale Beskidowi zachodniego pasma Karpat. Rys etnograficzny zwyczajów i obyczajów włościan okolic Żywca*, Kraków 1851. Jednocześnie zaznacza, że *Słownik wileński* (SWiI) odnotowuje *łokturę* ‘prześcieradło’ i *łoktuszę* jako dwa odrębne hasła i w tym wypadku wyraża zastrzeżenie odnośnie do *łoktury* III 75.

łoktuszka – poświadczony w tej postaci tylko raz, ale też w innych: *oftuszka*, *ochtuska*, *űoptuska*.

Znaczenia *łoktuszy* (i jej odmianek) są różne. Pięć razy zostało poświadczony jako nazwa części ubioru głównie kobiecego, chustki (szala), płatu płótna na głowę, na plecy: 1. 'rańtuch biały w stroju świątecznym góralek' (z mowy górali beskidowych, za J. Kopernickim); 2. „łoktuszkami zwą wieśniaczki (Krakowskie)” 'płócienne chustki grubsze' (cytat z *Pieśni ludu polskiego w Galicyi* Żegoty Paulego; 3. 'chusta duża płócienna do odziewania się' (bez lokalizacji); 4. 'białe łoktusze przez ramiona przewieszone', „o ubiorze Wałaszek Cieszyńskich”; 5. 'płachta, kawał grubego płótna, służąca za odzież ubogim', za SWil. Kilka dokumentacji ma znaczenie 'prześcieradło płócienne', np.: 'prześcieradło płócienne' u górali zwanych Zagórczanami (Ponice pod Rabką) albo 'grube prześcieradło' z okolic Niska i 'prześcieradło z grubego płótna' (znad Skawy). Liczne poświadczenia ma znaczenie 'płachta do zbierania trawy', np.: 'płachta z konopnego a. zgrzebnego płótna do zbierania trawy', za Świętkiem („Lud Nadrabski”, od Gdowa po Bochnię), albo 'płachta wielka do noszenia trawy', za Kolbergiem z Krakowskiego. Jedną dokumentację ma *łoktusa* w znaczeniu 'obrus' z okolic Tarnobrzega i Niska.

Natomiast *łoktuszka* – w takiej postaci – ma tylko jedno potwierdzenie ze Śląska (za L. Malinowskim) i znaczenie 'krótka chustka płócienna, noszona na ramionach'. Pozostałe odmianki: *oftuszka*, *ochtuska* (z okolic Tarnowa) i *űoptuska* (od Ropczyc, za Udzielą) mają znaczenie 'płachta (z płótna domowego)'.

Jak wynika z dokumentacji, *łoktusza* i *łoktuszka* (także inne ich odmianki) mają w SGP potwierdzenie z różnych obszarów gwarowych Małopolski (południowej, południowo-wschodniej, środkowej). Różne fonetyczne odmianki są więc dialektyzmami (regionalizmami w postaciach *łoktusza* i *łoktuszka*) małopolskimi, zróżnicowanymi znaczeniowo, chociaż na niektórych terytoriach występują jednocześnie (bez względu na wariant słowotwórczy) w dwóch znaczeniach, np. *łoktusa*, *łoktusza* 'prześcieradło ze zgrzebnego płótna' i 'rańtuch biały' (z Podhala za Malinowskim), *ochtuska* 'płachta z płótna domowego' (z okolic Tarnowa).

Ale warianty *łoktusza* i *łoktuszka* weszły też do zasobów leksykalnych języka ogólnego. Jako odrębne hasła (bez kwalifikatora) notuje je SJPD IV 305: *łoktusza* 'duża chustka narzucana na plecy, noszona przez wieśniaczki w niektórych regionach Polski; dawniej także płachta z grubego płótna, prześcieradło' (cytat na znaczenie 'duża chustka...' z utworu A. i T. Dobrowolskich, *Strój, haft i koronka w województwie śląskim*, Kraków 1936); **łoktuszka** (zdr. od *łoktusza*) 'chustka na plecy' (z okolic Pszczyny, za Dobrowolskimi). U Brücknera **łoktusza** 'płachta, chusta' dziś zapomniane, w XVI wieku jeszcze częste (u Reja i in.), poprzez czeskie *loktusze* albo wprost z niem. *Lacktuch* (*Lacken* 'płachta' i *Tuch* 'płótno') SE Brück. 311. Autor dodaje, że jest to pożyczka prastara. Według SE Sław. **Łoktusza** stpol. 'kawał płótna używany zwykle jako przepaska, chusta, płachta' (od 1437 r.) jest bezpośrednim zapożyczeniem ze staroczeskiego *loktušě* 'płachta, chusta, też jako wierzchnie okrycie', a w stcz. jest średniowieczną pożyczką ze śrwniem. *lacken-tuch* 'ts' V 163–164. Derywat *łoktuszka* SE Sław. V 164–165 traktuje jako zdrobnienie dialektyczne, zaświadczone od XV wieku, w dawnej polszczyźnie oznaczające również 'kobietę odzianą w łoktuszę', i mające różne odmianki fonetyczne (za SGP Karłowicza).

Porównanie opisywanych wyrazów będących nazwami ubiorów (stroju) w obu źródłach leksykograficznych pokazuje ich funkcjonowanie na różnych obszarach gwarowych w II poł. XIX wieku, pod koniec tegoż stulecia i niewątpliwie jeszcze w I poł. XX wieku, do czasu gdy desygnaty będące częścią odzieży męskiej lub/i kobiecej wyszły z użycia. Ciekawy jest ich własny rozwój znaczeniowy w gwarach polskich w stosunku do znaczenia, jakie miały w języku dawcy. Tylko *łoktusza* (||*łoktusza*) była w języku dawcy, według Sławskiego, również nazwą ubioru: chusty, przepaski. W dialektach na gruncie polskim zachowała znaczenie 'płachta (z płótna: domowego, grubego, zgrzebnego)', ale znaczenie 'chusta' otrzymało różne odcienie: okrycia na plecy, płatu płótna na głowę albo przewieszzonego przez ramię, chusty dużej lub niewielkiej, także ozdobnej jako części stroju świątecznego kobiet (góralek), ale też płachty z grubego płótna, służącej ubogim za odzież. Przy czym w gwarze gorczańskiej (zagórzańskiej) nastąpiło rozgraniczenie znaczeń w zależności od formy: *łoktusza* 'lniana (ozdobna) chustka na plecy dla kobiet', *łoktusza* 'duża płachta lniana; prześcieradło' (SGG).

Rozwój semantyczny pozostałych wyrazów: *baja*, *katanka* (||*katana*) w dialektach polskich polegał na częściowym (*baja*) lub całkowitym odejściu od znaczenia w języku, z którego zostały zapożyczone (*katanka* (||*katana*)). Nazwa tkaniny w języku dawcy na gruncie gwar polskich staje się również albo wyłącznie (jak w SGG) nazwą ubioru uszytego z tego lub podobnego materiału (*baja*). *Katanka* (||*katana*), z węgier. *katona* 'żołnierz', w dialektach staje się nazwą ubioru, najpierw 'kurtki żołnierskiej' (według Brücknera), którego to znaczenia nie ma w dokumentacji wyrazu w SGP, a następnie na różnych obszarach gwarowych oznacza wiele elementów ubioru męskiego i kobiecego: od półdługiego kaftana męskiego, sukien wierzchnich kobiecych (watowanych, ocieplanych futrem), po bluzkę (w SGG), a nawet ubranko dla dziecka.

Analizowane wyrazy, wybrane z obu słowników gwarowych: regionalnego i ogólnogwarowego, mają już dzisiaj znaczenia historyczne i same są wyrazami dawnymi, chociaż w SJPD nie mają takich kwalifikatorów, a w NSWO 538 *katana* II 'kurtka' ma kwalifikator *pot.*[oczny].

Rozwiązanie skrótów

- NSWO – *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 1995.
 SE Brück. – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. VI, Warszawa 1993.
 SE Sław. – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
 SGG – J. Kobylińska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001.
 SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911. Cyfry rzymskie po skrócie oznaczają tomy, cyfry arabskie stronę.
 SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
 SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., t. I–II, Wilno 1861 (tzw. *Słownik wileński*).

Bibliografia

- Bednarczuk L., 2002, *Droga życiowa i naukowa Prof. Józefy Kobylińskiej*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” I, s. 5–8.
- Cygan S., 2002, *Słownictwo gwarowe regionu gorczańskiego*, „Konspekt” XI, s. 157–158.
- Delavaux L., 1851, *Górale Beskidowi zachodniego pasma Karpat. Rys etnograficzny zwyczajów i obyczajów włościan okolic Żywca*, Kraków.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Kobylińska J., 1992, *Słownictwo powieści „Komornicy” Władysława Orkana*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 152, „Prace Językoznawcze” VII, s. 271–282.
- Kobylińska J., 1997, *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków.
- Kobylińska J., 2002, *Z doświadczeń w pracy nad „Słownikiem gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)”*, [w:] *Prace ofiarowane Docent Wandzie Pomianowskiej*, red. S. Cygan, Kielce, s. 99–104.
- Kobylińska J., 2013, *Studia nad językiem ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804*, Kraków.
- Koniusz E., 1997, *Źródła leksyki północnokresowej w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Językoznawcze” IX, s. 115–123.
- Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- Koniusz E., 2014, *O genezie i źródłach „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza raz jeszcze*, [w:] *Język w środowisku wiejskim*, t. I: *W 110. rocznicę urodzin Profesora Eugeniusza Pawłowskiego*, red. M. Mączyński, E. Horyń, Kraków, s. 139–149.

In consideration of the selected names of costumes (attire), presented in *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* by Józefa Kobylińska and *Słownik gwar polskich* by Jan Karłowicz

Abstract

The aim of the analysis and description in this paper is to examine words of foreign provenance: ‘baja’, ‘katanka’ (||katana) and ‘łoktuszka’ (||łoktusza), selected from two lexicographical sources: a regional *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, containing vocabulary from the late nineteenth century and the twentieth century, and the nationwide *Słownik gwar polskich*, in which the lexical material comes mainly from the second half of the nineteenth century. The author analyses the development of the meaning of the aforesaid words in Polish dialects, concerning “Gorce” area and other dialect territories, over the course of two centuries. It shows what their semantic development in relation to the donor’s language and the semantic differences in different territories of the Polish dialect were: where did they function as semantic dialects, which ones were regional in nature – Lesser Poland, and which ones were nationwide lexical units.